

*Jalǵasbaeva Dilnoza - QMU, Lingvistika (qaraqalpaq tili)
qánigeligi 1-kurs magistranti*

Annotaciya. Bul maqalada qaraqalpaq xalıq jumbaqları tiliniŇ sintaksislik ózgeshelikleri tallanǵan. Atap aytqanda, kún (quyash), ay hám juldızlar haqqındaǵı jumbaqlar mısasında olardıń dúzilisi, parallel hám tákirarlanatuǵın konstrukciyalari, metaforalıq qatlamları hám ǵárezsiz frazemalardan quralǵan sintaksis modeli ilimiy jaqtan kórip shıǵıladı. Izertlewde jumbaqlardıń qısqa, ırǵaqlı hám simvolikalıq tábiyatqa iye bolıp, xalıqtıń oy-pikiri hám dúnya qarasin bildiriwdegi roli ashıp beriledi. Sintaksis hám semantika úylesimi jumbaqlardıń mazmunlıq tereńligin támiyinlewi ilimiy tiykarda sáwlelendiriledi.

Gilt sózler: Qaraqalpaq jumbaqları, sintaksis, metafora, parallel qurılıs, awızeki dóretpeler, nıshanlı mánis, xalıq oylawı.

Qaraqalpaq xalıq jumbaqları awızeki xalıq dóreiwshiliginiń áhmiyetli janrı bolıp, xalıqtıń dúnyaǵa kózqarasın, oy-pikiri hám tábiyat haqqındaǵı túsiniwlerin obrazlı túrde sáwlelendiredi. Jumbaqlar qısqa, ırǵaqlı hám kóbinese metaforalıq qurılısqa iye bolıp, olardıń tili sintaksislik jaqtan óz aldına izertlewdi talap etedi. Til biliminde sintaksis gáp dúzilisi hám mazmun payda etiw quralların úyrenedi. Jumbaqlarda bolsa qısqa gápler, parallel qurılımlar, tákirar hám tolıq emes gápler keńnen qollanılıp, mazmunıń ıqsham hám tásirsheń bayanlanıwına xızmet etedi[1]. Bunday sintaksislik ózgeshelikler jumbaqlardıń este qalarlıqlıǵın kúsheytedi.

Demek, qaraqalpaq xalıq jumbaqları tiliniŇ sintaksislik ózgesheliklerin teoriyalıq jaqtan úyreniw til bilimi hám folklor ilimi ushın úlken ilimiy áhmiyetke iye. Qaraqalpaq xalıq jumbaqları - xalıq awızeki dóreiwshiliginiń ajralmas bólegi bolıp, olar xalıq oy-

pikirin, tábiyattı ańlawdı hám turmıslıq tájiriýbeni simvolikalıq túrde sáwlelendiredi¹. Jumbaqlar qısqa, ırǵaqlı hám kóbinese metaforalıq qurılısqa iye bolıp, tildiń sintaksislik hám semantikalıq ózgesheliklerin úyreniw ushın bay material bolıp esaplanadı.

Jumbaqlar xalıqtıń mádeniyatın, tábiyat penen qatnasın hám filosofiyalıq kózqarasların sáwlelendiredi. Gáplerdiń sintaksislik ózgeshelikleri - qısqa sóz dizbekleri, ǵárezsiz hám parallel qurılıslar, soraw-juwap formaları hám metaforalıq qatlamlar - awızeki dóretiwshiliktiń ózine tánligin kórsetedi. Usı maqalada Qaraqalpaq jumbaqlarınıń kún (quyash), ay hám juldızlar haqqındaǵı mısalları tiykarında sintaksis tallanadı.

Kún (quyash) haqqındaǵı jumbaqlar hám sintaksislik analiz. "Aq sandıǵım ashıldı, ishinen jipek shashıldı [2]. Bul jumbaq eki ǵárezsiz bólekten ibarat. Birinshi bólek - "Aq sandıǵım ashıldı" - waqıya súwreti sıpatında paydalanılǵan. Ekinshi bólek - "ishinen jipek shashıldı" - waqıyanıń nátiyjesin bildiredi. Sintaksis qısqa hám ırǵaqlı bolıp, tıńlawshı dıqqatın tiykarǵı mánis baǵdarına qaratadı. Gáp eki ǵárezsiz bólekten turatuǵın bolǵanlıqtan, hár bir bólek óz kontekstinde máni payda etedi.

"Bir párshe pátir, álemge tatır". Bul gáp qısqa hám metaforalıq. Subyekt - "bir párshe pátir" oraylıq element sıpatında qollanılǵan, al predikat "tatır" - háreketi bildiredi. Qosımsha sıpatında "álemge" predikatın anıqlaydı hám semantikalıq qatlamdı bayıtadı. Sintaksis ápiwayı bolıwına qaramastan, gáp metaforalıq mániske iye: nan tarqatıw - bilim yamasa baylıqtı tarqatıw simvolı sıpatında qollanıladı. Gáptiń qısqalığı hám ırǵaqlılıǵı tıńlawshını pikirlewge shaqıradı, al metaforalıq qatlam mániniń baylıǵın arttıradı. "Bir kólde eki jayın, biri ketse biri tayın". Bul gáp parallel dúzilis hám qarama-qarsı frazalar menen dóretilgen. Subekt - "bir kólde eki jayın" - eki orınlı obektti bildiredi, al predikat "biri ketse biri tayın" - qarama-qarsı háreketi bildiredi. Gáp óz aldına sóz dizbeklerinen quralǵan bolıp, hár bir bólim óz kontekstinde máni payda etedi. Metaforalıq qatlam waqıyanı bayıtadı: qarama-qarsı sózler arqalı quyashtıń qozǵalısı, waqıt hám tábiyat

qubılısları simvolikalıq túrde sáwlelenedi. Tıńlawshı pikirlewge shaqırıladı, gáp ritmli hám este qalarlıq boladı.

Ay haqqında jumbaqlar. Ay haqqındaǵı jumbaqlar kóbinese waqıttı, tábiyiy qubılıslardı hám turmıslıq tájiriybelerdi simvollıq túrde sáwlelendiredi. Sintaksis qısqa hám gárezsiz sóz dizbeklerinen quralǵan, tıńlawshınıń oyın aktivlestiredi: "Bir kólde eki jayın, biri ketse biri tayın" Bul gáp ay hám quyashtıń qarama-qarsı jaǵdayın simvolikalıq túrde sáwlelendiredi. Sintaksis qısqa hám parallel dúziliske iye, metaforalıq qatlam bolsa tıńlawshınıń oy-pikirin rawajlandıradı. Gárezsiz frazemalardan quralǵan gáp hár bir bólegi menen óz aldına máni payda etedi. Sonıń menen birge, gáp qarama-qarsı frazalar arqalı waqıt hám tábiyiy qubılıslardı simvolikalıq túrde ańlatadı.

Juldzılar haqqında jumbaqlar. Juldzılar haqqındaǵı jumbaqlar kóbinese abstrakt hám simvollıq ańlatpaǵa iye boladı. Sintaksis ritmikalıq hám tákirarlanıwshı dúzilis penen jaratıladı, bul tıńlawshınıń oy-pikirin rawajlandıradı: "Tam basına tarı jaydım". Gáp qısqa hám gárezsiz fraza sıpatında paydalanılǵan. "Tam basına tarı jaydım" - juldızlardıń taralıwın yamasa jaylasıwın bildiredi. Sintaksis ápiwayı, biraq semantikalıq qatlam bay bolıp, gáp tıńlawshınıń kóz aldına keltiriwin xoshametleydi. Keyingi mısalda "Biz, biz, biz edik, biz mınlaǵan qız edik, tań atqansha jayıldıq, tań atqan soń joydıq". Bul gáp parallel hám tákirarlanıwshı dúzilis penen dóretilgen. "Biz, biz, biz edik" frazası tıńlawshınıń dıqqatın jámleydi, "tań atqansha jayıldıq, tań atqan soń jayıldıq" bolsa juldızlar hám waqıttı metaforalıq túrde ańlatadı. Gáp óz aldına sóz dizbeklerinen ibarat bolıp, hár bir bólek óz kontekstinde máni payda etedi. Sintaksis hám semantika birlesip, jumbaqlardıń ırǵaqlı hám este qalarlıq bolıwın támiyinleydi.

Sintaksislik ózgeshelikler. Qaraqalpaq jumbaqlarında tómendegi sintaksislik ózgeshelikler kózge taslanadı:

1. Qısqa hám anıqlıq - gápler qısqa, predikat hám subyekt minimal dárejede kórsetilgen.
2. Parallel hám tákirarlanıwshı dúzilisler - gáplerdiń tákirarlanıwı hám qarama-qarsı gápler ritmikalıq ırǵaq payda etedi.

3. Metaforalıq hám simvolları ańlatpa - kún, ay hám juldızlar arqalı metaforalıq mánis ashıladı, gáp tártibi bul mánisti kúsheytedi.

4. Gárezsiz sóz dizbekleri - kóbinese gárezsiz sóz dizbekleri qollanıladı, olardıń mánisi kontekst arqalı ashıladı.

Qaraqalpaq xalıq jumbaqları sintaksislik jaqtan qısqa, parallel hám metaforalıq qurılısqa iye. Kún, ay hám juldızlar haqqındaǵı mısallar gáplerdiń ırǵaqlı, este qalarlıq hám oylawǵa shaqıratuǵın ózgesheliklerin ashıp beredi. Sintaksis hám semantikanıń únlesligi jumbaqlardıń xalıq oy-pikiri, tábiyattı ańlaw hám mádeniy qádiriyatlardı sáwlelendiriwdegi áhmiyetin kórsetedi. Sonlıqtan qaraqalpaq jumbaqlarınıń tilin sintaksislik jaqtan úyreniw tek gana til bilimi ushın emes, al folklor hám mádeniyattanıw izertlewleri ushın da áhmiyetli.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Abdinazimov Sh., Tolıbayev X. Lingvokulturologiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020. – 140 b.
2. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ аўызеки халық дәретпелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990. – 216 б.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. (100 томлық). 88-100 том. – Нөкис: Илим, 2015. – 544 б.
3. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ аўызеки халық дәретпелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990. – 216 б.
4. <https://uz.petmypet.ru/4855-owl-bird-owl-lifestyle-and-habitat.html>.